

การอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ในพุทธบัญญัติ

THE CONSERVATION OF FOREST RESOURCES IN BUDDHIST COMMANDMENTS

พระอนุสรณ์ ปรกโม¹ และ พระครูสุธีคัมภีรญาณ²

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น^{1,2}

Phra Anusorn Parakkamo¹ and Phrakru Sudhikhambhirayana²

Mahachulalongkornrajavidyalaya University Khon Kean Campus, Thailand^{1,2}

Corresponding Author; Email: parakkamo@gmail.com

บทคัดย่อ

การอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ในพุทธบัญญัติ แบ่งออกเป็น 2 ประการ คือ 1) พุทธบัญญัติกับการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้อย่างยั่งยืน เช่น พุทธบัญญัติอันเป็นวินัยของพระสงฆ์ เพื่อให้พระสงฆ์สามารถอาศัยอยู่ร่วมกับป่าได้โดยไม่เบียดเบียนป่า เป็นการปลูกฝังให้ชุมชนรักและหวงแหนทรัพยากรป่าไม้ของตน 2) ประโยชน์ของพุทธบัญญัติต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ คือ (1) ประโยชน์ต่อทรัพยากรป่าไม้ (2) ประโยชน์ต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (3) ประโยชน์ต่อบุคคล (4) ประโยชน์ต่อสังคม (5) ประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนา เพื่อให้ทุกคนเล็งเห็นความสำคัญของทรัพยากรป่าไม้ ปฏิบัติตามพุทธบัญญัติเกี่ยวกับป่าไม้ มีผลทำให้ป่าไม้มีความอุดมสมบูรณ์ และการสืบทอดต่ออายุพระพุทธศาสนาอีกด้วย

คำสำคัญ: อนุรักษ์; ทรัพยากรป่าไม้; พุทธบัญญัติ

* ได้รับบทความ: 28 มกราคม 2563; แก้ไขบทความ: 29 มีนาคม 2563; ตอรับตีพิมพ์: 30 มีนาคม 2563
Received: January 28, 2020; Revised: March 29, 2020; Accepted: March 30, 2020

Abstract

The conservation of forest resources in the Buddhist commandments can be classified into two ways: first, the Buddhist commandment and the conservation of sustainable forest resources can be applied by, for example, Buddhist commandment allows the monks to live in the forest without encroachment, to be regulated for the monks to take care of the forest; at the same time, to illustrate and encourage the community to cherish their forest resources, second, there are five benefits of the Buddhist commandment to the conservation of forest resources: forest resources; nature and the environment; people; society; Buddhism, for everyone to see the importance of forest resources and follow the Buddhist commandment on forest conservation. This resulted in abundance of forest as well as a continuation of Buddhism.

Keywords: Conservation; Forest Resources; Buddhist Commandment

บทนำ

ในอดีตนั้นมนุษย์มีความสัมพันธ์กับทรัพยากรป่าไม้อย่างแนบแน่น ปัญหาขาดความสมดุลของธรรมชาติยังไม่เกิดขึ้นมากนัก เพราะดำรงชีวิตแบบถ้อยที่ถ้อยอาศัยภายใต้จิตสำนึกหวงแหนทรัพยากรป่าไม้ แต่ปัจจุบันมนุษย์ได้พัฒนาเทคโนโลยีต่าง ๆ มาเพื่อตอบสนองความต้องการของตน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการลักลอบตัดไม้ทำลายป่า ส่งผลให้ทรัพยากรป่าไม้ลดลงอย่างรวดเร็ววันวันยิ่งเกิดปัญหาต่าง ๆ ทวีความรุนแรงเพิ่มมากขึ้น ส่งผลให้มนุษย์เกิดความเดือดร้อนเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ เช่น ปัญหาภัยแล้ง ฝนฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล ปัญหาน้ำท่วม ปัญหาดินถล่ม ตลอดจนปัญหาอื่น ๆ อีกมากมาย

ปัญหาต่าง ๆ เกี่ยวกับทรัพยากรป่าไม้นี้ หากนำหลักคำสอนของพระพุทธศาสนามาแก้ไข ได้แก่ พุทธบัญญัติสิกขาบทต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรป่าไม้ในพระวินัย ในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ เช่น สิกขาห้ามมิขุตตต้นไม้ (วิ.มหา. (ไทย) 2/354/233) ห้ามปัสสาวะ และถ่ายอุจจาระลงบนของเขียว (ต้นไม้) (วิ.มหา. (ไทย) 2/877/596) ห้ามมิขุตต

ปา (วิ.จุ. (ไทย) 7/176/68) เป็นสิกขาบทเหล่าที่สร้างจิตสำนึกให้พระภิกษุไม่ให้ทำลายปาไม้ และไม่ผิดพระวินัย เป็นแบบอย่างที่ดีให้แก่ผู้พบเห็นได้ประพฤติปฏิบัติตาม

พุทธบัญญัติเกี่ยวกับทรัพยากรปาไม้

ผู้เขียนมุ่งเน้นศึกษาพุทธบัญญัติที่พระพุทธร่องค์ทรงบัญญัติขึ้น เพื่อป้องกันไม่ให้ภิกษุภิกษุณีทำลายทรัพยากรปาไม้ และอาศัยอยู่กับปาไม้แบบถ้อยที่ถ้อยอาศัยซึ่งกันและกัน

1. ความหมายของพุทธบัญญัติ

พระพุทธร่องค์ทรงเล็งเห็นความสำคัญของปาไม้ จึงมีข้อห้ามเพื่อไม่ให้พระสงฆ์ทำลายปาไม้ เพื่อให้พระสงฆ์กับปาอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข โดยมีรายละเอียดดังนี้

พุทธบัญญัติ หมายถึง ระเบียบปฏิบัติ ขนบธรรมเนียม ประเพณี วิถีชีวิต วิธิดำเนินกิจการต่าง ๆ ของภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ พระวินัยของเป็นพุทธบัญญัตินี้ แบ่งออกเป็น 2 ส่วนคือ อาทิพรหมจริยการศึกษา และ อภิสมจาริกการศึกษา (วิ.มหา. (ไทย) 1/-/7) เป็นพระบัญญัติของพระพุทธร่องค์ ข้อกำหนดทางพระวินัยซึ่งพระพุทธร่องค์ทรงวางไว้เป็นสิกขาบท และทำหน้าที่รักษาสืบทอดพระพุทธร่องค์ศาสนา (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2543 : 339)

ดังนั้น พุทธบัญญัติ จึงหมายถึง บัญญัติของพระพุทธร่องค์ที่ทรงบัญญัติขึ้น เพื่อเป็นข้อห้ามเอาไว้เพื่อป้องกันไม่ให้ภิกษุและภิกษุณีประพฤติปฏิบัติในเรื่องที่เสื่อมเสียอีกต่อไป

2. พุทธบัญญัติเกี่ยวกับทรัพยากรปาไม้

พุทธบัญญัติและสิกขาบทเกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรปาไม้มีมากมาย ผู้เขียนนำพุทธบัญญัติที่สำคัญในการอนุรักษ์รักษาทรัพยากรปาไม้ มา 5 ข้อ ดังนี้

2.1 สิกขาบทที่ 1 ภูตคามวรรค ปาจิตตีย์

กล่าวถึงสาเหตุของการบัญญัติสิกขาบทไว้ว่า ภิกษุชาวเมืองอัคคาฬวีกกลุ่มหนึ่งทำการก่อสร้างต่าง ๆ เที้ยวตัดต้นไม้เป็นประจำแต่ละวันนั้นไปตัดต้นไม้ที่มีรุกขเทวดาสถิตอยู่ เทวดาห้ามก็ไม่ฟัง ฟันต้นไม้ถูกแขนรุกขเทวดาเข้า เทวดาโกรธมาก จะฆ่าให้หมดแต่เห็นว่าไม่สมควร จึงไปกราบทูลพระพุทธร่องค์และทรงสรรเสริญเทวดาแล้วประทานต้นอินให้สถิตอยู่ ชาวท้องถิ่นทราบข่าวก็พากันตีเถียนกันใหญ่ อาศัยเหตุสองประการนี้ จึงมีพุทธบัญญัติไว้ว่า “ในเพราะพราภูกตคาม เป็นปาจิตตีย์” (วิ.มหา. (ไทย) 2/254/233) ภูตคาม ได้แก่ พืชพันธุ์ 5 ชนิด คือ 1) พืชพันธุ์เกิดจากเหง้า ได้แก่ ขมิ้น ขิง ว่านน้ำ แฝก หัวหมู เป็นต้น 2) พืชพันธุ์

เกิดจากลำตัน ได้แก่ ต้นโพธิ์ ต้นไทร ต้นติปส์ เป็นต้น 3) พืชพันธุ์เกิดจากตา ได้แก่ อ้อย ไม้ไผ่ ไม้้อ เป็นต้น 4) พืชพันธุ์เกิดจากยอด ได้แก่ ผักบุ้งล่อม แม่งลัก เถาหญ้านาง เป็นต้น 5) พืชพันธุ์เกิดจากเมล็ด ได้แก่ ถั่ว งา ข้าว เป็นต้น จะเห็นได้ว่า ภูตคามในที่นี้มีความหมายครอบคลุมพืชพันธุ์ในป่าทั้งหมด (ประพันธ์ ศุภษร, 2554: 431)

ดังนั้น สิกขาบทข้อนี้ช่วยให้ช่วยอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ได้อย่างกว้างขวาง หากมีการปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด พระสงฆ์จะมีเป็นแบบอย่างที่ดีแก่ผู้มาพบเห็นได้ปฏิบัติตาม สิกขาบทข้อนี้จึงมีส่วนช่วยให้พระภิกษุไม่ไปตัดต้นไม้ เป็นการให้ภิกษุได้เห็นคุณค่าของทรัพยากรป่าไม้

2.2 สิกขาบทที่ 3 หมวดปกิณณกะ เสดยวัตร

กล่าวถึงสาเหตุของการบัญญัติสิกขาบทไว้ว่า เมื่อพระพุทธองค์ประทับอยู่ที่วัดเชตะวัน เมืองสาวัตถี เกิดมีพระฉัพพัคคีย์ถ่ายอุจจาระบ้าง ถ่ายปัสสาวะบ้าง บ้วนขะพะบ้าง ลงบนของสดเขียว เป็นที่ติเตียนของประชาชนยิ่งนัก ความทราบถึงพระพุทธองค์จึงทรงบัญญัติสิกขาบทไว้ว่า “ภิกษุทำการศึกษว่า เราจะไม่ถ่ายอุจจาระ ถ่ายปัสสาวะ หรือบ้วนขะพะ ลงบนของสดเขียว” (วิ.มหา. (ไทย) 2/877/569) ภิกษุรูปใดไม่ปฏิบัติตามต้องอาบัติทุกกฏ

ดังนั้น สิกขาบทนี้เป็นสิกขาบทที่ป้องกันไม่ภิกษุปัสสาวะ อุจจาระ และบ้วนน้ำลาย ลงบนของเขียว (รวมถึงพืชทุกชนิด) เพราะหากปัสสาวะ อุจจาระ และการบ้วนน้ำลาย อาจเป็นผลทำให้พืชบางชนิดตายได้ เป็นการทำลายทรัพยากรป่าไม้อีกทางหนึ่ง

2.3 เรื่องที่ห้ามภิกษุทำเชิงเท้าจากใบตาล

เกิดจากสาเหตุที่ภิกษุฉัพพัคคีย์ ชาวเมืองราชคฤห์พากันตัดต้นตาลเล็กๆ แล้วเอาใบตาลมารอเชิงเท้า ต้นตาลเมื่อถูกตัดย่อมเหี่ยวแห้งเป็นที่ติเตียนของประชาชนเป็นอย่างมาก เมื่อพระพุทธองค์ทรงทราบจึงมีพุทธบัญญัติไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เชิงเท้าสานด้วยใบตาล อันว่าภิกษุไม่ควรสวมใส่ รูปใดสวมใส่ต้องอาบัติทุกกฏ” (วิ.มหา. (ไทย) 5/11/20) ต่อมาภิกษุรูปหนึ่งทราบการห้ามใช้ใบตาลทำเชิงเท้าจึงได้พากันตัด ต้นไผ่ทำเชิงเท้า ต้นไผ่เมื่อถูกตัดมาก ๆ ก็เหี่ยวแห้ง สร้างความไม่พอใจแก่ประชาชนเป็นอย่างมากและเป็นที่ติเตียนแก่ประชาชนทั่วไป ความทราบถึงพระพุทธองค์จึงมีพระบัญญัติไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เชิงเท้าสานด้วยไม้ไผ่ภิกษุไม่ควรสวม รูปใดสวมใส่ต้องอาบัติทุกกฏ” (วิ.มหา. (ไทย) 5/11/21)

ดังนั้น สิกขาบทนี้เป็นสิกขาบทที่ป้องกันไม่ให้ภิกษุสวมใส่ เชียงเท้า (รองเท้า) ที่ทำจากใบตาล ไม้ไผ่ นอกจากนี้หมายถึงรวมถึงวัสดุที่มาจากต้นไม้อื่น ๆ ด้วย เป็นการลดการต้นไม้ทำลายป่า เพื่อมาทำรองเท้าให้พระภิกษุสวมใส่นั้นเอง

2.4 เรื่องการห้ามเผาป่า

เกิดมาจากภิกษุกลุ่มหนึ่งชอบจุดไฟเผาหญ้า ประชาชนที่เห็นก็ติเตียนว่าเหมือนกับคนเผาป่า ซึ่งเป็นการไม่เหมาะสมแก่ความเป็นสมณะผู้รักสงบ เมื่อความทราบถึงพระพุทธองค์จึงมีพุทธบัญญัติห้ามเผาใบไม้ใบหญ้าไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลายภิกษุไม่พึงเผาใบไม้ใบหญ้า รูปใดเผา ต้องอาบัติทุกกฏ” (วิ.จ. (ไทย) 7/176/68) สมัยนั้นวิหารแห่งหนึ่ง มีหญ้าขึ้นรกรากถูกไฟป่าไหม้ทั้งที่เหล่าภิกษุเห็นไฟปาลามมาแต่ไกลก็ไม่กล้าที่จะจุดไฟรับ เพื่อเป็นแนวป้องกันไฟป่า เมื่อพระองค์ทรงทราบเรื่องราวจึงมีพุทธบัญญัติไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลายเราอนุญาตไว้ในเมื่อเห็นไฟป่าไหม้ไหลลามมาให้จุดไฟรับเพื่อเป็นแนวป้องกันได้” (วิ.จ. (ไทย) 7/77/69)

ดังนั้น สิกขาบทนี้ เป็นสิกขาบทที่ ป้องกันไม่ให้ภิกษุเผาใบไม้ เผาต้นไม้ในป่า เพราะไม่เหมาะสมต่อเพศสมณะ เว้นแต่ว่าเป็นการเผาเพื่อแนวป้องกันไฟป่าสามารถทำได้

2.5 เรื่องการจำพรรษา

มีสาเหตุมาจากการสร้างความเดือดร้อนแก่เกษตรกร ด้วยว่าสมัยนั้นยังไม่ได้กำหนดให้ภิกษุสงฆ์จำพรรษา ภิกษุทั้งหลายเที่ยวจาริกทุกฤดูกาล เป็นที่ตำหนิติเตียนเพราะทำให้พืชพันธุ์ธัญญาหารและสัตว์เล็กสัตว์น้อยตาย พระพุทธองค์จึงทรงอนุญาตให้ภิกษุอยู่จำพรรษาไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลายเราอนุญาตให้จำพรรษา” (วิ.มหา. (ไทย) 4/205/271) หลังจากอนุญาตให้ภิกษุอยู่จำพรรษาแล้วยังมีภิกษุกลุ่มหนึ่งยังเที่ยวจาริกเหมือนเดิม เป็นที่ติเตียนของประชาชนทั่วไป ครั้นพระพุทธองค์ทรงทราบจึงมีพุทธบัญญัติไว้ว่า “ภิกษุจำพรรษาไม่อยู่ให้ตลอด 3 เดือนต้น หรือ 3 เดือนหลัง ไม่พึงหลีกไปสู่ที่จาริก รูปใดหลีกไปต้องอาบัติทุกกฏ” (วิ.มหา. (ไทย) 4/207-208/73-274) เว้นไว้แต่มีธุระจำเป็นจริงๆ ก็สามารถไปได้แต่ต้องกลับมาภายใน 7 วัน (สัตตทาหรณียะ) เนื่องจากในสมัยพุทธกาล หากจะเดินทางจาริกไปเมืองต่าง ๆ ต้องผ่านไร่นาชาวบ้าน

ดังนั้น ช่วงที่กำลังปลูกพืชพรรณธัญญาหารเป็นช่วงฤดูฝน หากภิกษุเดินทางไป ที่ต่าง ๆ จะทำให้พืชพรรณธัญญาหารที่ชาวบ้านปลูกไว้ ได้รับความเสียหายได้ จึงมีพุทธบัญญัติไม่ให้ภิกษุเดินทางจาริกไปในที่ต่าง ๆ ในช่วงนั้น จึงเป็นอีกช่องทางหนึ่งในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ด้วย

การอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ในพุทธบัญญัติ

ผู้เขียนวิเคราะห์แนวทางการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ในพุทธบัญญัติ 2 ประเด็น ดังนี้

1. พุทธบัญญัติกับการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้อย่างยั่งยืน

ป่าไม้เป็นทรัพยากรที่มีคุณค่าและมีประโยชน์มากมาย ดังผู้เขียนได้วิเคราะห์พุทธบัญญัติกับการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้อย่างยั่งยืน อันได้แก่ พุทธบัญญัติเป็นระบบที่สอดคล้องกับทรัพยากรป่าไม้ และพุทธบัญญัติเป็นกฎระเบียบเพื่อให้พระสงฆ์ปฏิบัติเข้ากับกฎของธรรมชาติ โดยมีรายละเอียด ดังนี้

1.1 พุทธบัญญัติเป็นระบบที่สอดคล้องกับการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้

ทรัพยากรป่าไม้เป็นทรัพยากรที่ใช้แล้วหมดไป ดังที่พระองค์ทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามไม่ให้ภิกษุขุดดิน ตัดต้นไม้ ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะลงบนของเขียว (วิ.มหา. (ไทย) 2/877/569) สิกขาบทเหล่านี้ได้สร้างจิตสำนึกให้แก่ภิกษุสามเณรและเป็นแบบอย่างให้กับผู้พบเห็นการที่ภิกษุไม่ตัดต้นไม้ย่อมช่วยรักษาความสมดุลทางธรรมชาติได้มากมาย เพราะสิ่งมีชีวิตที่อาศัยต้นไม้ตั้งแต่รากถึงยอดมีอยู่อย่างชุกชุม เช่น สัตว์จำพวกแมลง หนอน ผีเสื้อ เป็นต้น ต่างก็อาศัยต้นไม้เป็นเสมือนบ้านของพวกมัน เป็นที่หลบภัย เป็นที่พักผ่อน ยิ่งต้นไม้ใหญ่เท่าไรก็ยิ่งมีสัตว์อาศัยมากเท่านั้นต้นไม้เป็นห่วงโซ่อาหารที่หมุนเวียนหล่อเลี้ยงชีวิตทั้งของคนและสัตว์ พระพุทธองค์ก็ต้องอาศัยผักและผลไม้ตามป่าเป็นอาหารยังชีพ ภาพที่คนและสัตว์อาศัยป่าไม้ (ประพันธ์ ศุภษร, 2554 : 426) ดังนั้น พุทธบัญญัติที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรป่าไม้เป็นสิ่งที่ใช้แล้วหมดไป จึงควรอย่างยิ่งที่จะอนุรักษ์รักษาไว้ ใช้อย่างรู้คุณค่า ไม่ใช่ทรัพยากรฟุ่มเฟือย ทำให้ป่าไม้อุดมสมบูรณ์ตลอดไป

1.2 พุทธบัญญัติเป็นกฎระเบียบเพื่อให้พระสงฆ์ปฏิบัติเข้ากับป่าไม้

พระพุทธเจ้าทรงรู้ความจริงของกฎธรรมชาติ พระองค์ทรงบัญญัติพระวินัย ให้มีความสอดคล้องเกื้อกูลต่อกันตลอด ดังที่พระองค์ทรงบัญญัติสิกขาบทเรื่อง ห้ามเผาป่า แต่สามารถจุดไฟรับเพื่อเป็นแนวป้องกันไฟป่าได้พุทธบัญญัติสิกขาบทที่ 3 เกี่ยวกับการห้ามภิกษุถ่ายอุจจาระ ถ่ายปัสสาวะ หรือบ้วนเศษะ ลงบนของสดเขียว (วิ.มหา. (ไทย) 2/877/569) (ต้นไม้) เพื่อไม่ให้เป็นการทำลายป่าไม้ และไม่เป็นที่ติเตียนของผู้พบเห็น สิกขาบทเกี่ยวกับเรื่องจำพรรษา เมื่อถึงฤดูกาลเพราะปลูก พระพุทธองค์ทรงบัญญัติให้พระภิกษุอยู่จำพรรษาเป็นเวลา 3 เดือน ไม่ให้ภิกษุจาริกไปในที่ต่าง ๆ เว้นแต่มีกิจจำเป็นจริงๆ ก็สามารถไปได้แต่ต้องไม่เกิน 7 วัน (สัตตทากรณียะ) (วิ.มหา. (ไทย) 4/207-208/73-274) เพื่อป้องกันไม่ให้

ภิกษุไปเหยียบย่ำพืชพรรณที่ชาวบ้านปลูกไว้ และห้ามไม่ให้ภิกษุก่อไฟในป่าเพราะจำทำให้เกิดไฟไหม้และป่าเสียหายได้แต่สามารถก่อไฟเพื่อเป็นแนวป้องกันไฟป่าได้ (วิ.จ. (ไทย) 7/176/68. และ วิ.จ. (ไทย) 7/77/69) เป็นการรักษาป่าไว้และป้องกันไม่ให้ไฟไหม้ป่าด้วย และทำให้ภิกษุสงฆ์รู้จักดูแลรักษาทรัพยากรป่าไม้พุทธบัญญัติที่เกี่ยวกับทรัพยากรป่าไม้ ล้วนแต่มีผลทำให้ภิกษุสงฆ์อยู่ร่วมกันกับป่าไม้อย่างสงบสุข

ดังนั้นพุทธบัญญัติกับการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้อย่างยั่งยืน โดยการเน้นให้พระสงฆ์ปฏิบัติตามพุทธบัญญัติอย่างเคร่งครัดและมีศีลที่บริสุทธิ์ พระพุทธเจ้าเล็งเห็นความสำคัญของป่าไม้จะบัญญัติสิกขาบทเกี่ยวกับป่าไม้แต่ละข้อต้องคำนึงถึงวินัยและธรรมชาติให้มีความสอดคล้องเกื้อกูลกัน เพื่อไม่ให้เป็นอุปสรรคต่อการปฏิบัติธรรม ให้พระสงฆ์ดูแลรักษาทรัพยากรป่าไม้ให้อุดมสมบูรณ์

2. ประโยชน์ของพุทธบัญญัติต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้

การที่พระสงฆ์ปฏิบัติตามพระวินัยจึงเป็นการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ไปและปฏิบัติตนให้บรรลุคุณธรรมด้วย จึงได้ประโยชน์ทั้ง 5 ด้านดังนี้

2.1 ประโยชน์ต่อทรัพยากรป่าไม้

การที่มนุษย์ดำรงชีวิตโดยใช้ทรัพยากรป่าไม้ รู้คุณค่า และการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้นั้น ผู้เขียนได้แบ่งประโยชน์ต่อทรัพยากรป่าไม้ไว้ 4 ประเด็น ได้แก่ 1) ช่วยป้องกันไม่ให้ภิกษุตัดไม้ทำลายป่า รวมทั้งพืชพันธุ์ทุกชนิดเมื่อไม่มีการทำลายทรัพยากรป่าไม้และพืชพันธุ์นานาชนิดก็จะคงอยู่และอุดมสมบูรณ์ตลอดไป 2) เป็นตัวอย่างในการดำเนินชีวิตแบบเรียบง่าย ไม่ทำลายธรรมชาติเป็นการใช้ชีวิตแบบสมถะไม่ฟุ้งเฟ้อ พุ่มเฟิย ดำเนินชีวิตแบบเรียบง่าย จึงเป็นตัวอย่างที่ดีในการอาศัยอยู่กับทรัพยากรป่าไม้ได้อย่างสงบ 3) ช่วยสร้างจิตสำนึกในการรักษาสภาพแวดล้อมให้คงความสมดุลทางธรรมชาติเป็นแนวทางในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ที่สำคัญที่สุด เนื่องจากการปลูกจิตสำนึกให้รัก และหวงแหนทรัพยากรป่าไม้ของตน ตลอดทั้งเผ่าละวงศ์แล้วไม่ให้ใครมาทำลายทรัพยากรป่าไม้ของตนได้ เป็นแนวทางที่ยั่งยืนที่สุดของการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ 4) พุทธบัญญัติที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้แก่พระสงฆ์เพื่อให้พระสงฆ์ได้ยึดเป็นหลักปฏิบัติสำหรับฝึกกายและวาจาของตน อันจะเป็นพื้นฐานในการบรรลุคุณธรรมขั้นสูงสุดต่อไป และเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่สังคมมนุษย์ ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งสอดคล้องกับ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) (2546: 21-26) ได้กล่าวว่าการที่จะพัฒนาคนให้มีจิตวิญญาณเจริญงอกงามเมื่ออยู่ในสภาพแวดล้อมที่สงบ

ปราศจากเสียงอีกที่รบกวนและกิจกรรมที่วุ่นวาย ท่านเรียกว่า กายวิเวก ต้นไม้ที่ให้ความสงบก็จะช่วยชักนำในจิตใจให้โน้มไปสงบ เมื่อจิตใจรู้สึกมีความสุข สงบ มีความเอิบอิ่ม มีความสดชื่นโน้มโน้มไปในทางที่ดี ก็จะทำให้เกิดจิตวิเวก การเอาจิตที่ดีพร้อมนั้นไปใช้งาน จึงทำให้จิตใจเป็นอิสระที่เรียกว่าเป็น อุปวิเวก คือทำให้เกิดความสงบจากกิเลสต่อไปในที่สุด และสอดคล้องกับพระเมธีธรรมมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) (2538: 20) ได้กล่าวว่า สิ่งแวดล้อมมีความหมายกว้างขวาง ครอบคลุมทุกอย่างทั้งสิ่งที่อยู่รอบตัวเราซึ่งเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ และสิ่งที่มีมนุษย์เสริมสร้างขึ้น มนุษย์มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมอย่างใกล้ชิด เพราะมนุษย์มีกำเนิดอยู่ภายใต้สิ่งแวดล้อม ฉะนั้นสิ่งแวดล้อมจึงมีความสำคัญ และความจำเป็นในการดำรงชีวิตของมนุษย์และสิ่งมีชีวิตทุกชนิด

2.2 ประโยชน์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

ป่าไม้เป็นแหล่งที่มาของไม้ ไม้ฟืนและผลผลิตอื่น ๆ และยังมีส่วนสำคัญในการอนุรักษ์น้ำและดิน รักษาชั้นบรรยากาศของโลก และบำรุงรักษาความหลากหลายทางชีวภาพของพืชและสัตว์ หากสามารถจัดการป่าไม้ให้สอดคล้องกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมได้แล้วสามารถนำไปผลิตสินค้าและบริการต่าง ๆ ที่ช่วยให้เกิดการพัฒนาประเทศได้ ดังนั้น ป่าจึงมีความสำคัญกับการจัดการมลพิษ การเพิ่มพื้นที่สีเขียวโดยการเพิ่มขึ้นของป่าจึงมีส่วนช่วยลดมลพิษต่าง ๆ อย่างไรก็ดีตามทางพระพุทธศาสนานับการอยู่กับป่าเพื่อรักษาป่าไม้ ดังนั้น การอนุรักษ์ป่าไม้ตามพุทธบัญญัติ จึงช่วยให้เกิดการพัฒนาร่วมกันและเกิดการอนุรักษ์อย่างยั่งยืน ในที่สุดประโยชน์ในข้อนี้เกี่ยวข้องกับการห้ามเผาป่าของพุทธบัญญัติ โดยที่สิกขาบทนี้ป้องกันไม่ให้ภิกษุเผาใบไม้ เว้นแต่ว่าเป็นการเผาเพื่อแนวป้องกันไฟป่าสามารถทำได้ สอดคล้องกับที่ พิชชา บัวแย้ม, ประสงค์ ต้นพิชัย, และสันติ ศรีสวนแตง (2560: 664-681) เสนอว่า ทูทางสังคมที่สามารถดำรงอยู่อย่างเข้มแข็ง มีความยั่งยืนต้องอาศัยศักยภาพของมนุษย์ที่มีกลไกทั้งเป็นผู้สร้าง ผู้รักษา ผู้ขับเคลื่อนให้เกิดความสัมพันธ์ขึ้นตามกิจกรรมเชิงบูรณาการ ดังเช่นชุมชนโพธิ์ศรีที่มีผู้นำชุมชนแบบเป็นทางการ ผู้นำชุมชนแบบไม่เป็นทางการ สถาบันสังคมร่วมกันรักษาทุนทางสังคมให้ดำรงอยู่โดยนำเครื่องมือวัฒนธรรมประเพณี เครื่องมือภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้ามาประยุกต์ใช้เพื่อพัฒนาระบบนิเวศเกษตรจนเกิดคุณภาพเต็มที่เพราะมนุษย์สามารถนำมาใช้เกื้อหนุนวิถีการดำเนินชีวิตของตนเอง ครอบครัว ชุมชนให้ก้าวสู่แนวทางพึ่งพาตนเองได้อย่างมีความสุข

2.3 ประโยชน์ต่อบุคคล

สำหรับประโยชน์ของธรรมชาติสิ่งแวดล้อมต่อมนุษย์นั้น หากมองในแง่ของประโยชน์ใช้สอยก็คงเป็นการมองว่า ธรรมชาติสิ่งแวดล้อมได้ให้ประโยชน์กับมนุษย์อย่างนานัปการ จึงก่อให้เกิดผลกระทบตามมาเพราะมนุษย์ไม่ได้เข้าใจว่าตนเองกับธรรมชาติเชื่อมโยงสัมพันธ์กันอยู่ ประโยชน์ป่าไม้ มีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของสิ่งมีชีวิตมากมาย เพราะเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่าต่าง ๆ เป็นแหล่งผลิตอาหาร สมุนไพร เป็นแหล่งผลิตไม้ ซึ่งคนนำมาใช้ทำสิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่พุทธศาสนาจะเข้ามามีบทบาทส่งเสริมให้มนุษย์ได้ตระหนักรู้ว่าตนเองมีหน้าที่ทางจริยธรรมต่อธรรมชาติสิ่งแวดล้อม

การอยู่ป่าของพระภิกษุสงฆ์ตามพระวินัย เป็นการช่วยปกป้องอนุรักษ์ป่าไม้ให้คงสภาพความเป็นป่าธรรมชาติที่สุด และช่วยให้สถานที่นั้นเป็นขอบเขตอภัยทานที่ปลอดภัยสำหรับสรรพชีวิตที่ควรค่าแก่การเรียนรู้ และให้การสนับสนุนโดยตรงไปตรงมา เพราะเป็นแบบอย่างที่ดีขึ้นว่ามนุษย์ควรปฏิบัติอย่างไรกับทรัพยากรป่าไม้ เป็นหน้าที่ของชาวพุทธทุกคนที่ควรปฏิบัติให้แพร่หลายรวมทั้งแนวทางในการดำเนินชีวิตตาม ก่อนที่ปัญหาวิกฤติของทรัพยากรป่าไม้จะถึงจุดที่มนุษย์ไม่สามารถจะฟื้นฟูและเยียวยาได้ ซึ่งเป็นการผสมผสานความเชื่อมโยงระหว่างธรรมชาติให้เข้ากับมนุษย์มากที่สุด ซึ่งสอดคล้องกับ เบญจภาคี เจริญมหาวิทยาลัย (2561: 2203-2216) ที่ว่า การนำเอาภูมิปัญญาดั้งเดิมมาประยุกต์ปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับวิถีการดำเนินชีวิตของชุมชนเพื่อไม่ให้ป่าถูกทำลายไปตามกระแสของระบบทุนนิยมโลกที่กำลังเขยื้อนรกรากอยู่ในปัจจุบัน ตามแนวคิดที่ว่าให้คนอยู่ร่วมกับป่าในลักษณะการพึ่งพาอาศัยกันคือการที่คนได้พึ่งพาป่าในการดำเนินวิถีชีวิตส่วนป่าได้รับการปกป้องโดยคนที่อยู่ในชุมชน ส่งผลให้ป่าวัฒนธรรมชุมชนยังคงอยู่คู่กับชุมชนตลอดไป

2.4 ประโยชน์ต่อสังคม

ประเทศไทยมีกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมหลายฉบับกฎหมายเกี่ยวกับป่าไม้ในปัจจุบันต่างสนับสนุนหลักการรวมศูนย์อำนาจในการจัดการป่าชุมชนในแง่อำนาจรัฐมีปัญหาด้านกฎหมายทับซ้อนกับกฎกติกาของชุมชนการต่อรองในเรื่องสิทธิได้นำไปสู่การสร้างกลไกที่เกิดการตรวจสอบถ่วงดุลได้กรณีป่าชุมชน คือตัวอย่างที่สะท้อนให้เห็นถึงความอ่อนแอ ไร้ประสิทธิภาพในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมของรัฐได้อย่างชัดเจน รัฐยังคงรวมศูนย์อำนาจในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ (เดือนนภา ภูทอง, 2561: 80-94) จึงทำให้สังคมท้องถิ่นมีการ

จัดการประชุมชนโดยการนำเอาภูมิปัญญาท้องถิ่น ความเชื่อ ค่านิยม และอาศัยปราชญ์ชาวบ้านหรือพระสงฆ์ เป็นรากฐานการขับเคลื่อนชุมชนผ่านการปลูกจิตสำนึกรักบ้านเกิดหรือท้องถิ่น และนำเอาวัฒนธรรมจารีตประเพณีท้องถิ่น มาเป็นวิถีปฏิบัติในการจัดการดูแลรักษาป่าของชุมชนท้องถิ่น เช่น การนำความเชื่อเรื่องผีที่ดูแลป่า การรักษาป่าต้นน้ำ การใช้ทรัพยากรจากป่าอย่างรู้คุณค่า หากพิจารณาแล้วประโยชน์ต่อสังคมเกี่ยวข้องกับ สิกขาบทที่ 1 ภูตคามวรรค ปาจิตติย หากมีการปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด พระสงฆ์จะมีคุณค่าต่อพระศาสนาและสังคมเป็นอย่างมาก เป็นการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ได้ดีอีกทางหนึ่ง ซึ่งสอดคล้องกับ พระสุภาพ สุภาโว(2561: 654-671) ที่ว่าแนวทางการส่งเสริมบทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนาชุมชนในเขตพื้นที่ ตำบลยางค่อม อำเภอพิบูล จังหวัดนครศรีธรรมราช พบว่า ประชาชนได้เสนอแนะบทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนาชุมชน ด้านสังคม ได้แก่ พระสงฆ์ควรเทศนาและอบรม ให้ประชาชนในชุมชนมีความรักใคร่สามัคคีกันในชุมชน และด้านสิ่งแวดล้อม ได้แก่ พระสงฆ์ควรเป็นตัวอย่างที่ดีในการรักษาความสะอาดให้กับชุมชน และฟื้นฟู อนุรักษ์ ป่าไม้และต้นน้ำในชุมชน

2.5 ประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนา

หากภิกษุสงฆ์ปฏิบัติตามพุทธบัญญัติอย่างเคร่งครัด มีจริยวัตรที่งดงาม ดังเช่นพระสงฆ์ในสมัยพุทธกาลที่สำคัญกับการอนุรักษ์ป่าไม้ คือ **พระมหากัสสปะ มีความสำคัญยิ่งต่อพระธรรมวินัย** ในตอนที่พระสงฆ์กำลังเสียใจต่อการจากไปของพระพุทธเจ้าอยู่ แต่มีพระสงฆ์รูปหนึ่งแสดงความดีใจและกล่าวจบบ้างต่อพระพุทธเจ้า คือ พระสุภัททะ โดยกล่าวว่า “พอที่เกิด พวกท่านอย่าโศกเศร้า อย่าคร่ำครวญเลย พวกเราอดพ้นดีแล้วจากพระมหาสมณะรูปนั้นที่คอยจ้ำจี้จ้ำไชพวกเราอยู่ว่า “สิ่งนี้ควรแก่พวกเธอ สิ่งนี้ไม่ควรแก่พวกเธอ” บัดนี้ พวกเราปรารถนาสิ่งใด ก็จัดทำสิ่งนั้น ไม่ปรารถนาสิ่งใด ก็จักไม่ทำสิ่งนั้น” (วิ.จู. (ไทย) 7/437/376) พระมหากัสสปะ ได้ยินคำกล่าวจบบ้างพระพุทธเจ้าของสุภัททะภิกษุแล้วเห็นว่าเป็นเหตุปัจจัยที่อันตรายอย่างยิ่งต่อความมั่นคงแห่งพระศาสนาในอนาคต ด้วยเหตุนี้ จึงชักชวนคณะสงฆ์ทำสังคายนาพระธรรมวินัยขึ้นครั้งแรก (วิ.มหา.อ. (ไทย) 1/24) ผู้เขียนเห็นว่ามติของคณะสงฆ์ที่เห็นชอบตามข้อเสนอของพระมหากัสสปะนั้น ทำให้ไม่มีการเพิกถอนสิกขาบทที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติแล้วและไม่มีการเพิ่มเติมสิกขาบทใหม่เข้ามาไม่ว่าจะกรณีใด ๆ พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายอยู่ในประเทศศรีลังกา พม่า ไทย ลาว กัมพูชา และเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญต่อพระพุทธศาสนาเถรวาทมาจนถึงปัจจุบัน

พระสงฆ์ในสมัยปัจจุบัน ดังเช่น 1) พระโพธิญาณเถระ (หลวงปู่ชา สุภทโท) วัดหนองป่าพง จังหวัดอุบลราชธานี ได้เป็นแบบอย่างและอุทิศชีวิตเพื่อการปฏิบัติธรรมและเผยแผ่พระพุทธศาสนา ทั้งแก่ชาวไทยและชาวต่างประเทศ ซึ่งบังเกิดผลทำให้ผลงานที่เป็นประโยชน์อันเกื้อหนุนแก่พระศาสนา ทั้งที่เป็นพระธรรมเทศนา และสำนักปฏิบัติธรรมในนามวัดสาขาวัดหนองป่าพงมากมาย (คณะศิษยานุศิษย์, 2544 : 7-64, 335-351) 2) พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) เป็นพระเถระผู้มีความรู้ความสามารถมากเป็นที่ยอมรับกันทั่วโลก ได้ให้ความหมายเกี่ยวกับการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ว่า “การที่จะรักษาป่าให้มีประสิทธิภาพต้องมุ่งรักษาใจให้รอดพ้นจากอกุศลก่อน ต่อจากนั้นก็ใช้ใจที่รอดพ้นจากอกุศลคั่นคว่ำธรรมะเผยแผ่แก่พุทธศาสนิกชน เพื่อนมนุษย์ เมื่อเพื่อนมนุษย์ได้รับผลจากการคั่นคว่ำศึกษาธรรมะแล้วนำไปปฏิบัติจนได้รับความสงบเย็นเป็นสุข พวกเขาก็จะตระหนักว่า ธรรมะเหล่านี้เป็นผลผลิตจากป่า เพราะมีป่าที่สดชื่นสมบูรณ์ พระสงฆ์จึงมีสถานที่สำหรับศึกษาปฏิบัติคั่นคว่ำธรรมะ ป่าจึงมีพระคุณต่อประชาชนโดยทั่วไป เมื่อประชาชนล้วนตระหนักในคุณค่าในประโยชน์ที่ได้รับจากป่าอย่างถูกต้อง ก็จะช่วยกันรักษาป่าด้วยเจตนาร่วมกันเป็นเอกภาพป่าก็จะพบกับความรอดพ้นจากการทำลาย” (พระมหาจรรยา สุทธิญาณ, 2536 : 68-71) ซึ่งทั้งสองท่าน แม้จะมรณภาพไปนานแล้ว แนวทางปฏิบัติธรรมที่ท่านได้สั่งสอน ประชาชนได้นำไปประพฤติปฏิบัติทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ตลอดจนเผยแผ่ศาสนาไปทั่วโลก

สรุป

การอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ในพุทธบัญญัติ เป็นการศึกษาพุทธบัญญัติเกี่ยวกับทรัพยากรป่าไม้ และการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ในพุทธบัญญัติ คือ 1) พุทธบัญญัติเกี่ยวกับทรัพยากรป่าไม้ พระพุทธองค์ทรงบัญญัติเพื่อป้องกันไม่ให้พระภิกษุ ทำให้ทรัพยากรป่าไม้เสียหาย จึงมีพุทธบัญญัติเกี่ยวกับป่าไม้ เช่น ภูตคามวรรค สิกขาห้ามภิกษุตัดต้นไม้ ห้ามปัสสาวะ และถ่ายอุจจาระลงบนของเขียว และห้ามภิกษุเผาป่า เป็นต้น 2) การอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ในพุทธบัญญัติจึงสมควรอย่างยิ่งที่จะรักษาทรัพยากรป่าไม้เอาไว้ให้ตราบนานเท่านาน ซึ่งได้ศึกษาใน 2 ประเด็น คือ พุทธบัญญัติกับการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้อย่างยั่งยืน ได้แก่ พุทธบัญญัติเพื่อกฎระเบียบสำหรับฝึกกายวาจา เป็นการอนุรักษ์โดยการเน้นให้พระสงฆ์ปฏิบัติตามพุทธบัญญัติอย่างเคร่งครัดและมีศีลที่บริสุทธิ์ เป็นการฝึกฝนตน มุ่งเน้นให้ภิกษุเป็นผู้เลี้ยงง่ายกินอยู่อย่างสมถะ ประโยชน์ของพุทธบัญญัติต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรป่า

ไม้ 5 ประการ ได้แก่ (1) ประโยชน์ต่อทรัพยากรป่าไม้ ได้แก่ ช่วยป้องกันไม่ให้ภิกษุทำลายป่า เป็นตัวอย่างในการดำเนินชีวิตแบบเรียบง่าย ปลุกจิตสำนึกให้รักษาสมดุทางธรรมชาติ (2) ประโยชน์ต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เมื่อปฏิบัติตามพุทธบัญญัติเกี่ยวกับป่าไม้ ต้นไม้ก็ ไม่ได้รับความเสียหาย แม่น้ำลำธารอุดมสมบูรณ์ ตลอดจนทำให้อากาศบริสุทธิ์ (3) ประโยชน์ ต่อบุคคล เน้นให้ฝึกอบรมขัดเกลาจิตใจให้ละเอียดอ่อน มีเมตตา รู้จักเห็นใจบุคคลอื่น (4) ประโยชน์ต่อสังคม ในการเป็นผู้นำทางจิตวิญญาณ ตลอดจนปลุกจิตสำนึกให้ชุมชนรัก และหวงแหนทรัพยากรป่าไม้ให้อุดมสมบูรณ์ (5) ประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนา เพื่อให้ทุกคน เล็งเห็นความสำคัญของทรัพยากรป่าไม้ ตลอดจนทั้งเป็นการสืบทอดการอนุรักษ์ตามพุทธ บัญญัติเกี่ยวกับป่าไม้ในพระพุทธศาสนาสืบไป

เอกสารอ้างอิง

- เดือนภา ภูทอง. (2561). การจัดการป่าชุมชนเพื่อความยั่งยืน โดยการใช้กระบวนการมีส่วนร่วม ร่วมสาธารณะ และจารีตประเพณีท้องถิ่นในพื้นที่ภาคเหนือ. *วารสารนวัตกรรมการบริหารและการจัดการ*, 6(2), 80-94.
- เบญจศักดิ์ เจริญมหาวิทย์. (2561). ดอนปู่ตา: ป่าวัฒนธรรมชุมชนภาคอีสาน เชื่อมคน สร้าง ป่า. *วารสารนวัตกรรมการบริหารและการจัดการ*, 11(2), 2203-2216.
- ประพันธ์ ศุภสร. (2554). *วินัยกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม*. ใน พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส. *พุทธธรรมกับการพัฒนาสังคมและเศรษฐกิจ*. กรุงเทพมหานคร : บริษัท 21 เซ็น จูรี จำกัด.
- พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธรรมจิตโต). (2554). *ธรรมะและการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม*. พิมพ์ ครั้งที่ 3. พระนครศรีอยุธยา : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาจรรยา สุทธิญาโณ. (2536). *พุทธศาสนากับสิ่งแวดล้อม*. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา.
- พระมหาวิเศษ ปญฺญาวชิโร (เสาะพบดี). (2543). *พุทธศาสนากับการอนุรักษ์ป่าไม้*. วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิตสาขาพุทธศาสนศึกษา. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.
- พระเมธีธรรมมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตโต). (2538). *ธรรมะกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด.

- พระสุภาพ สุภาโว. (2561). บทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนาชุมชนในเขตพื้นที่ตำบลยางค้อม อำเภอฟิปปูน จังหวัดนครศรีธรรมราช. *วารสารมหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา*, (5)3, 654-671.
- พิชชา บัวแย้ม, ประสงค์ ต้นพิชัย, และสันติ ศรีสวนแดง. (2560). การดำรงอยู่ของทุนทางสังคมในชุมชนลุ่มน้ำมูลตอนล่าง : กรณีศึกษาตำบลโพธิ์ศรี อำเภอฟิปปูนมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี. *วารสารนวัตกรรมการบริหารและการจัดการ*, (10)2, 664-681.
- มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์วิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์วิทยาลัย.